

УДК 316.2

А. Дейнека, магістр

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОБЛЕМАТИКА СМISЛУ ТА СМISЛОТВОРЕННЯ В СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ Н. ЛУМАНА ТА Е. ГІДЕНСА

У статті розглядається досвід соціологічного вивчення проблематики смислу та смислотворення з точки зору теорії соціальних систем Нікласа Лумана та теорії структурації Ентоні Гіденса. Автор проблематизує варіанти концептуалізації даної тематики у класичній соціології, формулює основні положення обох запропонованих підходів до осягнення пробле-матики смислу та описує базові розходження і паралелі між ними.

Ключові слова: смисл, смислотворення, теорія соціальних систем.

Соціологічне осягнення проблематики соціальних сенсів, попри принципову значущість даного предметного поля, протягом довгого часу відбувалося у досить обмежений спосіб. Пізнавальні стратегії, якими послуговувалась більша частина соціологічних класиків, не давали можливості охоплювати соціальну дійсність як таку, що конститується шляхом смислотворення. В значній мірі це було обумовлено загальною метафізичною настановою Нового часу, котра заклала в мислення батьків-засновників соціології суб'єкт-об'єктний дуалізм, що, в свою чергу, спричинило на рівні соціальної теорії її двояку специфікацію. З одного боку, в соціології активно розвивалися "об'єктивістські" підходи, котрі постулювали "зовнішній" по відношенню до людини характер соціальної реальності, організованої чи то у відповідності до законів "соціальної фізики", чи то за принципом мережі соціальних фактів, які слід "розглядати як речі", чи то за критерієм необхідних і незалежних від людської волі відносин. Тому для цієї лінії соціологічного теоретизування питання про те, яким чином можливий соціальний порядок, вирішувалось здебільшого через апеляцію до категорій структури, стратифікації, інтеграції, інституту тощо. Навіть якщо мова вела про "колективні уявлення", їх намагались інтерпретувати максимально близько до критеріїв природничих наук. Закони "об'єктивної соціальної дійсності" у очах послідовного позитивіста завжди є подібними до "сліпих законів природи", тому вести мову про сенси соціального життя значило б те ж саме, що говорити про сенси сили тяжіння (що, тим не менш, не заважало самим цим дослідникам займати подекуди досить однозначну ідеологічну позицію).

З іншої сторони, соціологія отримала "суб'єктивістську" традицію, яка, завдячуючи, насамперед, Максус Веберу, ввела у соціологічний дискурс проблематику смислу. Саме завдяки Веберу у соціології закріпилася традиція розуміння соціальної дії як дії завжди осмисленої. Але й тут суб'єкт-об'єктна топика виявила свої "підводні камені", оскільки апеляція до суб'єктивних сенсів легітимувала соціологічне вивчення даного питання здебільшого на рівні мікроаналізу. Хоча іще Вебер провів масштабне дослідження того, яким чином історично значимі смисло-ві тренди здатні трансформувати соціальні системи, саме поняття смислу не було введено у відповідні соціологічні теорії в якості їх постійного елементу, а, навпаки, замінювалось на такі поняття, як "цінності", "культурні зразки" тощо, тобто смислова динаміка соціального світу замінювалась функціональними константами, котрі дозволяли зручно, але надто обмежено, описувати семантичну структуру соціуму. Натомість послідовна концептуалізація процесів творення й відтворення смислів була здійснена якраз у найбільш "суб'єктивістських" концепціях, а саме – феноменологічних. Користуючись багатим спадком Едмунда Гусерля, цим займався Альфред Шюц, а потім і вся послідовна соціологічна лінія, котра, як відомо, мала справу здебільшого із одним суб'єктом, котрий, попри його соціологічну інтерпретацію, ніяк не міг позбавитися своєї тяги до закладеної Гусерлем трансце-

ндентальності. Очевидно, що введення у соціологію поняття "життєсвіту", а також пізніше – поняття "смислового універсуму", частково вирішило означену проблему. Але саме формулювання П.Бергером і Т.Лукманом базової задачі соціології демонструє, що прив'язка до суб'єкта як до деякої вихідної інстанції залишається поза питанням. Автори відомого трактату з соціології знання пишуть: "головне для соціологічної теорії питання може бути сформульовано наступним чином: як суб'єктивні значення стають об'єктивною фактичністю?" [Бергер, Лукман, 1995]. Вочевидь передбачається завідома множина роз-різних індивідів, наділених власними автономними суб'єктивними смислами, котрі поступово відчужуються і об'єктивуються в інституційний порядок, що з точки зору конститування соціальної реальності представляється досить сумнівним. Тож і тут означена нами проблема залишається актуальною.

Важливою віхою у соціологічному теоретизуванні і, зокрема, у соціологічній концептуалізації проблематики соціальних сенсів на новітньому етапі розвитку соціології стало створення цілого ряду синтетичних підходів, котрі ставлять собі за мету релятивізацію або, навіть, радикальне подолання суб'єкт-об'єктного дуалізму через введення у поле соціологічної теорії абсолютно нових методологічних принципів та понятійно-категоріальних моделей. Зокрема, у даному руслі відзначилися такі фундаментальні фігури сучасної теоретичної соціології, як Ніклас Луман та Ентоні Гіденс, напрацювання яких заслуговують особливої уваги, оскільки задають евристичні концептуальні стратегії дослідження проблематики смислу, здатні вийти за межі описаних вище базових проблем класичних теорій, а також зберегти дистанцію стосовно постмодерністських варіантів вирішення даного питання. Метою даної статті є розкриття пізнавального потенціалу соціологічних підходів Н.Лумана і Е.Гіденса у дослідженні проблема-тики смислу та смислотворення як необхідних параметрів соціуму. Об'єктом, таким чином, виступають відпо-відні теоретичні підходи, а предметом – пізнавальний потенціал цих підходів у їх застосуванні до проблема-тики смислотворення.

Смисл і комунікація у системному підході Нікласа Лумана

Для соціологічної теорії Нікласа Лумана поняття смислу виступає одним із основних інструментів, за допомогою яких стає можливою послідовна дескрипція соціальної системи з точки зору універсальної системної методології. Як зазначає М. Соболевська, "об'єктом його [Н.Лумана] концепції стають сенси, що продукуються людьми, і значення видимої реальності" [Соболевська, 2010: с. 76]. Відомо, що Луман задумував власну теорію суспільства як таку, що могла б несуперечливо поєднати в собі усі актуальні напрацювання у теоретичній соціології, разом з тим, витлумачивши їх на засадах загальної теорії систем. Як свідчить концепція аутопоєзису (autopoiesis), кожна система творить себе саму у відповідності до її власної внутрішньої логіки через застосування специфічних операцій, котрі явля-

ють собою базову й елементарну складову будь-якої системи. У випадку соціальної системи такою елементарною складовою, за Н.Луманом, є комунікація.

Перш ніж перейти безпосередньо до проблематики смислу, слід зазначити сутнісні параметри луманівського підходу. В одній із своїх статей німецький соціолог говорить наступне: "теорія суб'єкту була завжди посправжньому непридатною до суспільства [...]. У цьому концепті приховувалось усе ще забагато онтології та забагато гуманізму, аби сьогодні із ним погоджуватися" [Луман, 2002]. Н.Луман пропонує радикальний вихід за межі гуманізму як у ідеологічному, так і у строго методологічному сенсі. Займаючи апологетичну позицію стосовно канонів наукової раціональності, він не тільки знаходиться "по ту сторону добра й зла", не дозволяючи собі оціночних суджень та імплікацій, але й приходить до фактичного демонтажу поняття людини як певної емпіричної єдності, розсіюючи таку єдність між декількома самореферентними системами, кожна з яких відноситься до інших як до зовнішнього середовища. Тому відоме формулювання автора про те, що "конкретні люди є не частиною суспільства, а частиною оточуючого середовища" [Луман, 1994: с. 36] слід розуміти так, що психологічна система рефлексивної свідомості є зовнішнім середовищем для соціальної системи комунікації. Разом із тим, система людського організму так само виступатиме зовнішнім середовищем для системи психіки. Те, що прийнято в класичній соціології ідентифікувати у якості людини, особистості, індивіда або суб'єкта, виявляється фактично розподіленим між рядом автореферентних систем (соціальною, психічною, органічною), кожна з яких функціонує за допомогою власних операцій. Тому сказати, що людина (у буденному розумінні) повністю "відсутня" у комунікативних системах, – буде неправильно. Н.Луман користується доволі специфічною термінологією, щоб позначити ті умовно "людські" інстанції, котрі беруть участь у комунікації, або являються її елементами: це такі специфічні терміни, як Alter та Ego, де перший позначає джерело повідомлення, а другий – адресата [Даниленко, 2009: с. 34]. Але Н.Луман застерігає, що ці інстанції ні в якому разі не слід розуміти субстанційно, їх слід розуміти суто як функції комунікації: "Не зважаючи на функціонування як Ego чи Alter, для alter Ego вони зберігають ідентичності, імена, адреси, але соціальний схематизм не може посилатися на ці системи як на предметні даності світу, він, скоріш, стосується їх функціонування як Ego, відповідно як Alter, та наслідків, що звідси витікають" [Луман, 2007: с. 130].

Для проблематики смислу і смислотворення Ego та Alter (як елементи комунікації) мають важливе функціональне значення, оскільки через них комунікація здійснює селекції (розрізнення), необхідні для внутрішніх референцій системи: комунікація "встановлюється через синтез трьох різних селекцій, а саме: селекції інформації, селекції повідомлення цієї інформації та селективного розуміння або нерозуміння повідомлення та його інформації" [Луман, 1995]. Це – три аспекти єдиного процесу комунікації, котрі не можуть існувати кожен сам по собі, але вони і не зводяться один до одного. Комунікація реалізується як така лише за умови одночасної наявності цих аспектів. І це принциповий момент, що відрізняє комунікацію від простого сприйняття. Автор говорить про це розрізнення як про таке, що має особливе значення. Чому?

Н. Луман стверджує, що спільна та взаємозалежна еволюція соціальних та психічних систем призвела до їх спільного досягнення, від якого "залежать системи обох типів, воно обов'язково є необхідною, неспростовною формою їх комплексності та самореферентності. Ми називаємо це досягнення "смислом" [Луман, 2007:

с. 97]. Отже, лише свідомість і комунікація представляють собою такий тип системи, аутопоезис яких відбувається за допомогою рефлексивного смислотворення, але цей процес для кожної із систем має свою специфічну логіку. Тому, якщо повертатися до означених вище трьох типів селекції, слід сказати, що саме завдяки розрізненню самого факту надсилання інформації та, окремо, причин, чому ця інформація надсилається, а також розуміння (або нерозуміння) змісту повідомлення та його причин, ми можемо вести мову саме про комунікацію, а не про просте психічне сприйняття. "Іншими словами, потрібно мати можливість попередньо встановити, що інформація не розуміється сама по собі, що для її повідомлення потрібне окреме рішення" [Луман, 1995]. Так, наприклад, якщо "я" бачу дерево, я розумію, що це є дерево, тобто відбувається відповідне сприйняття і осмислення. Але це моє розуміння не являється результатом специфічної інтенції з боку Іншого (Alter). В даному випадку не відбувається відповідної селекції (розрізнення причин повідомлення та його інформаційної цінності) – рефлексія з приводу мого впізнання дерева не передбачає ідентифікації цього мого впізнання як повідомлення, котре надсилається мені з якихось спеціальних причин іншою інстанцією, і моє розуміння залишається простою операцією психічного сприйняття. Натомість, якщо я побачу на дереві наліплену на нього обяву, я, по-перше, зрозумію, що у цієї обяви є автор (Alter), котрий прийняв рішення розмістити її тут, по-друге, що у неї є свій зміст, котрий несе для мене специфічну інформаційну цінність, по-третє, я зрозумію (або не зрозумію), що саме мені повідомляється та з яких саме причин це повідомляється, а отже, буде здійснено усі три селекції, і ми матимемо справу із комунікацією. Якщо дана обява мене зацікавить, я матиму змогу відповісти на неї, наприклад, зателефонувавши за вказаним в ній номером, тобто комунікація продовжиться за допомогою приєднання наступної.

Важливим моментом тут є те, що комунікація як така, за Н. Луманом, не може стати предметом внутрішнього досвіду свідомості, оскільки для психічної системи вона є лише зовнішнім середовищем, так само, як психічна система є зовнішнім середовищем для системи комунікації. Тому, зважаючи на позначені нами вище особливості системного підходу, слід завжди зважати на неможливість точно і повністю коректно продемонструвати запропоновані теоретичні розрізнення на конкретному прикладі (в тому числі і нашому), оскільки апеляція до життєво-го досвіду передбачає наявність людського "Я" як деякої інтегральної біосоціопсихологічної єдності, що, з точки зору системного підходу Н. Лумана, є неможливим.

Питання смислу для Н. Лумана постає у контексті проблематики самореферентності соціальних систем. Н. Луман радикально пориває із субстанціоналістською інтерпретацією проблематики смислу, зосереджуючи увагу саме на процесуальному характері смислотворення, здійснюваного в процесі комунікації. Смисл є тим, за допомогою чого система постійно творить сама себе. "Будь-яка смислова інтенція є самореферентною, оскільки водночас передбачає свою повторну актуалізацію, тобто сприймає себе в своїй структурі посилення знову як одну з багатьох можливостей подальшого переживання і дії. Смисл загалом може набутти актуальної реальності всякий раз лише шляхом вказівки на інший смисл" [Луман, 2007: с. 100]. Так, Н. Луман веде мову про те, що смисл в часовій перспективі, з одного боку, реалізує себе в актуальному теперішньому через прив'язку до попередніх смислів, з іншого боку, – задає горизонт варіантів подальших потенційних прив'язок комунікації. Тобто через нього комунікація не лише актуалізує, але й "віртуалізує" себе.

Комунікація, смислотворення, за Н. Луманом, складає саму суть соціального, тому соціальність без смислу є неможливою а проігі (те ж саме стосується і системи свідомості). В контексті луманівського підходу можна вважати, що беззмстовних комунікацій (або актів сприйняття) не буває. Свідомість і комунікація – це такі системи, що відтворюють себе лише шляхом рефлексії і селекції значень. Будь-яка констатація того, що щось не має сенсу, заздалегідь є формулюванням, котре актуалізує себе в комунікації тільки через сенс. "Смисл знову і знову вказує на смисл і ніколи не відсилає за межі осмисленого. Тому системи, пов'язані зі смислом, не можуть пережити і діяти без смислу. [...] У самореферентно-смислової організації світу існує можливість заперечення, але вона може бути використана, зі свого боку, лише осмислено" [Луман, 2007: с. 101]. Те ж саме стосується ситуації, коли в комунікації зміст повідомлення та його причини залишаються незрозумілими, оскільки смислові параметри комунікації задаються через сам акт розрізнення повідомлення та інформації. І навіть якщо збагнути сенс самого повідомлення не вдалось, ця "невдача" і стає, по факту, предметом осмислення. Таким чином, поняття смислу Н. Луманом трактується досить специфічно – не через буденне протиставлення осмисленого та безглузлого, а скоріше у кібернетичному ключі, через звернення до дигітального коду 0-1, де 1 означає наявність сенсу, а 0 – його абсолютну відсутність.

Така радикальна прив'язка соціальності до процесу смислотворення суттєво наближає луманівський підхід до феноменологічної перспективи, якщо її тлумачити у доволі специфічному – системному – ключі. Як зазначає О.Даниленко, у сучасній німецькій соціології навіть існує інтерпретація теорії систем Н. Лумана як "радикального конструктивізму в його соціологічному вираженні" [Даниленко, 2009: с. 33]. Також звернемо увагу на деякий паралелізм між розрізненням сприйняття і комунікації у Н. Лумана та розрізненням "Ти-настанови" та "Ми-зв'язку" за А. Щюцем. Луманівський системний підхід дає змогу вирішити ряд притаманних концепції А. Щюца недоліків, пов'язаних із інтерпретацією помилок сприйняття за рахунок чіткого розрізнення соціальної системи і психічної.

Розрізнення системи та навколишнього світу є фундаментальним принципом функціонування аутопоетичних систем: система творить себе у відповідності до іманентних їй внутрішніх кодів, котрі виділяють її із навколишнього світу як щось окреме. Оперативна замкнутість системи не значить, що вона повністю незалежна від зовнішнього середовища, але значить, що будь-який зовнішній вплив може входити в систему тільки в якості деякого дестабілізуючого "шуму", котрий переробляється та актуалізується у відповідності до внутрішньої логіки системи та за допомогою її власних операцій. У випадку соціальної системи така актуалізація відбувається шляхом рефлексивного приєднання смислів. Іншими словами, комунікація може комунікувати про навколишній світ, але лише шляхом смислотворення, тобто через актуалізацію наявних та віртуалізацію потенційних сенсів. Саме у цьому полягає її оперативна замкнутість: "закритість самореферентного порядку ототожнюється тут з нескінченною відкритістю світу" [Луман, 2007: с. 101].

Із сказаного вище витікає принципова значимість для соціальних систем процесів смислотворення в контексті того, що Луман називає "редукцією комплексності". Редукція комплексності – це універсальна функція будь-яких систем, котра полягає у селекції складного багатоманіття "шумових впливів" зовнішнього світу на систему, тобто здійсненні відбору, котрий дав би системі можливість не реагувати на будь-який стан навколишнього середовища. Як зазначає німецький теоретик:

"Встановлення і збереження відмінності системи і навколишнього світу стає проблемою тому, що навколишній світ будь-якої системи складніше самої системи". Іншими словами, "комплексність – це інформація, якої не вистачає системі для повного розуміння та опису навколишнього світу (його комплексності) та себе самої (комплексності системи)", що в свою чергу створює не-обхідність відповідного редукування. Але, з іншого боку, не слід розуміти даний процес як банальне перетворення складного на просте, він завжди буде "редукцією однієї комплексності за допомогою іншої" [Луман, 2007: с. 54-56]. Система постійно відокремлює себе від навколишнього світу шляхом перетворення його неосаж-ної складності у відповідності до своєї власної складної логіки. Така логіка дає змогу враховувати впливи зовнішнього світу лише частково. Відомі, наприклад, варіанти багатьох надскладних смислових ансамблів навіть в слабодиференційованих суспільствах архаїчного типу, що реалізуються у формах міфів, космогоній. За допомогою таких смислових ансамблів суспільства описують себе та зовнішній світ, відкидаючи у ході селекції альтернативні способи описання. Те ж саме справедливо і для суспільств сучасного типу (та їх підсистем), котрі, здійснюючи редукцію комплексності, обирають в комунікації одні способи описання та відкидають інші, а також задають одні горизонти подальшої прив'язки смислу, не передбачаючи інших. З іншого боку, така вибірковість обумовлена не простою неспроможністю системи врахувати усі аспекти комплексності світу, а і критерієм простої функціональної доцільності. Тому феномен сенсу з'являється і як реакція системи на надлишкові посилення стосовно подальших можливостей комунікації. Як пише сам автор: "Щось перебуває в центрі уваги, наміру, а інше відзначається лише маргінально як горизонт "і-так-далі"" [Луман, 2007: с. 98].

Означена вище теза стосовно селективного характеру комунікації представляється надзвичайно важливою, оскільки прямо виводить нас на одну із центральних проблем теорії систем Лумана – проблему контингенції, тобто, як зазначають Х. Йоас та Г. Кнобль, "уявлення про те, що все могло б бути інакше" [Йоас, Кнебль: с. 374]. Принципова відкритість можливостей подальшого приєднання смислів, котре здійснюється шляхом постійної селекції через рефлексивне рішення учасників комунікації, не передбачає зразків каузального трактування внутрішньої динаміки системи, оскільки смисл не є чимось сталим та фіксованим. Тому, в контексті системного підходу немає необхідності користуватися поняттями потреб, мотивів, цілей, що, наче б то, стають причиною тих чи інших рішень або поведінкових стратегій. Актуальний зв'язок, що реалізується шляхом приєднання нових сенсів, є лише одним із можливих, а не необхідним варіантом такого зв'язку.

Важливим є те, що приєднання смислу у комунікації може здійснюватися лише шляхом посилання на інший смисл, тобто система не може функціонувати, циклічно відтворюючи одне і те саме значення. "Можна мислити, що ця троянда є трояндою, є трояндою, є трояндою. Проте використання рекурсивного шляху результативно лише в тому випадку, якщо ставиться в залежність від певних умов, тобто не завжди здійснюється негайно ж. Щоб набути цінності для структурування комплексних систем, взаємозалежності повинні задовольняти загальній умові бути обумовленими" [Луман, 2007: с. 100]. Іншими словами, актуалізований смисл завжди має нести в собі ефект новизни, нетотожності попередньому, тому Н. Луман задається питанням: як в цій ситуації можна вийти за межі циркуляції простої тавтології? Для вирішення цього питання він пропонує застосувати поняття інформації. Селекція інформації, як значалось вище, являє собою одну із трьох базових

умов комунікації. Але що ж представляє собою інформація з точки зору теорії систем? Під інформацією німецький теоретик пропонує розуміти подію, що визначає стан системи. Така подія завжди є тим, що розгортається у часі протягом обмеженого його проміжку, необхідного для її появи, тому кожна подія є неповторною. "Саме тому вони підходять один до одного як елементарні одиниці процесів, що тепер легко підтвердити на прикладі інформації. Інформація, повторювана із незмінним смислом, вже не є інформація. При повторенні вона зберігає свій сенс, але втрачає інформаційну цінність" [Луман, 2007: с. 107]. Тому, як зазначає Н. Луман, якщо ви, наприклад, дізналися із газети якусь новину, а потім прочитали її знову, то ця новина на другий раз не матиме для вас інформаційної цінності, тому продовження комунікації даної новини, із збереженням старого смислу, не є функціонально виправданим, виникає необхідність у приєднанні нового сенсу.

Таким чином, ми бачимо, що проблематика смислу концептуалізується Н. Луманом на нових парадигмальних засадах, котрі дають можливість радикально відсторонитися від класичної суб'єкт-об'єктної топіки, замінивши її на модель диференціації системи та навколишнього світу, та вибудувати на цій основі новий теоретичний синтез. Такий синтез враховує цілий ряд недоліків, наявних у попередній традиції дослідження наукової проблеми. Смеслотворення, за Н. Луманом, являється центральним процесом внутрішньої динаміки соціальних систем: сенси, їх селекція та приєднання – це єдиний спосіб, за допомогою якого комунікація може комунікувати про світ або про себе саму. Таке процесуальне розуміння соціальності й відхід від субстанціонального погляду на семантику суспільного життя в значній мірі переключаються із уявленнями англійського теоретика Ентоні Гіденса.

Проблематика смеслотворення у контексті теорії структуризації Ентоні Гіденса

Теза стосовно паралелей між теоретичними напрацюваннями Нікласа Лумана та Ентоні Гіденса може видатися дещо дивною, оскільки Е. Гіденс є теоретиком, котрий виходить у своєму аналізі із принципово інших пізнавальних позицій та розвиває альтернативну до неофункціоналізму соціологічну лінію. Для теорії структуризації важливим чинником стає "утримання від гносеології та переключення на питання онтологічного порядку" [Соболевська, 2010: с. 138], що фундаментальним чином відрізняє його підхід від напрацювань Н. Лумана, усі уявлення котрого про суспільство буквально "проростають" із методологічних принципів теорії аутопоетичних систем. Е. Гіденс йде протилежним шляхом, відштовхуючись саме від тієї соціальності, що дається акторам у практичному досвіді, й позначає свій метод як метод "подвійної герменевтики" [Giddens, 1993: р. 15]. На думку англійського соціолога, сутнісне розрізнення природничих та соціальних наук полягає у тому, що суспільство є результатом спільної діяльності людей, а природа – ні. З цього положення випливають суттєві висновки, котрі видаються нам досить важливими у контексті дослідження проблематики смеслотворення: люди, котрі можуть не мати належних уявлень стосовно закономірностей розвитку природи, у випадку соціального життя виступають свідомими його учасниками, а отже, володіють базовими знаннями і компетенціями стосовно нього. Тому, як зазначає Е. Гіденс, соціальні науки повинні займатися перетлумаченням цих базових знань і компетенцій у концептуальному ключі. Сутнісна відмінність світу природи від соціального світу полягає у тому, що останній існує саме як світ осмислений. "Смисли, що в нього вкладені, виробля-

ються людьми у ході їх практичного життя і є наслідками задіяних ними спроб зрозуміти чи пояснити цей світ для себе. Соціальне життя, частиною якого є такі спроби, з іншого боку, виробляється діями, що беруть у нього участь. Вони виробляють його саме в поняттях їх активного конструювання та реконструювання смислових рамок, за допомогою котрих вони організовують свій досвід" [Гидденс, 2002].

Вищенаведена цитата фіксує принципове положення теорії Е. Гіденса, котрий теж, здавалося б, суттєвим чином відрізняє його підхід від теорії систем Н. Лумана, а саме, уявлення про передумання практик їх осмисленню. Для Н.Лумана сенс є початком і кінцем будь-якої соціальності, досвід комунікації – це завжди досвід селективної актуалізації смислу. Натомість, для Е. Гіденса (котрий стоїть далеко від системної парадигми) осмислення людиною своєї участі у соціальному житті не є необхідною умовою її включеності у нього: "Більша частина протікання діяльності, що конститує повсякденну поведінку, в цьому сенсі дорефлексивна" [Гидденс, 2002]. Що мається на увазі? Де тут пролягає межа, що розділяє точки зору Н.Лумана і Е.Гіденса? Це питання не настільки просте, як може здатися із першого погляду. Здавалося б, що німецький соціолог занадто звужує розуміння соціальності, визначаючи її виключно через комунікацію. За Н. Луманом, "не дія, а комунікація є недробимою (елементарною) соціальною операцією" [Луман, 1995], тобто такою операцією, здійснення якої завжди вимагає залучення двох, або більше учасників. Е. Гіденс не став би сперечатися із тим, що нормальний процес комунікації завжди передбачає рефлексивне оперування із сенсами, і в цьому аспекті позиція Н. Лумана є цілком виправданою. Англійський соціолог зокрема говорить про "інтерпретаційні схеми", що "являють собою способи типізації, котрі є частиною запасів знання акторів, що рефлексивно використовуються ними з метою підтримки комунікативних процесів" [Гидденс, 2005: с. 75]. Але чи обмежується насправді уся сукупність колективних життєвих практик суто комунікативними операціями?

Теорію соціальних систем, котра являє собою надзвичайно складну концептуалізацію, досить важко прямо пов'язати із повсякденним досвідом, і це її принципова відмінність від "онтологічно орієнтованої" теорії структуризації. Там, де Е.Гіденс апелює до базових знань і навичок соціальних акторів, Н. Луман цього дозволити собі не може, оскільки вихідний принцип його теоретизування – це абстрактне розрізнення системи і зовнішнього середовища. Тому і саме поняття комунікації набуває в нього досить оригінальної інтерпретації, що завжди дозволить перетлумачити в комунікативному ключі будь-яку форму соціального життя, навіть якщо це будуть рутинні практики.

Е. Гіденс, розвиваючи власну теорію, не ставить завдання описати схематику повсякденних практик з точки зору обов'язкової участі в них двох або більше учасників. Достатнім є посилення на той факт буденного досвіду, що значна частина людських практик рутинізується і виконується автоматично, не потребуючи для цього спеціальної рефлексії. Очевидно, що ті чи інші сенси завжди являються досвідом свідомості індивідів. Але Е. Гіденс пропонує говорити про них як про "everyday knowledge" або "skills", тобто як про базові соціальні компетенції, котрі завжди знаходять своє операційне застосування у повсякденні. Осмислення ситуації передбачатиме співвідношення актором власної діяльності із певними цінностями, мотивами, цілями. "Ціль, – пише Гіденс, – безумовно, не обмежена людською дією" [Гидденс, 2002], тобто автор пропонує розу-

міти її як деяку змістовну константу, абстракцію першого порядку. Для Н. Лумана така модель є недопустимою, оскільки, з точки зору теорії соціальних систем, ніякої цілі у комунікації бути не може. Вона "ведеться заради неї ж самої, заради простого заповнення пустот спільного буття" [Луман, 2007: с. 197]. Зазначені вище ідеї концептуалізуються Е. Гіденсом через поняття практичної та дискурсивної свідомості: практичної свідомості відповідає рівень дорефлексивних компетенцій індивідів, а рівню дискурсивної свідомості – ті уявлення про їх цілі, мотиви та потреби, що набуваються та артикулюються внаслідок реалізації рефлексивної настанови.

Теорія структурації будується Е. Гіденсом на принципі "людини діючої". Ще в "Нових правилах соціологічного методу" Гіденс коротко свідомості: практичної свідомості відповідає рівень дорефлексивних компетенцій індивідів, а рівню дискурсивної свідомості – ті уявлення про їх цілі, мотиви та потреби, що набуваються та артикулюються внаслідок реалізації рефлексивної настанови.

Теорія структурації будується Е. Гіденсом на принципі "людини діючої". Ще в "Нових правилах соціологічного методу" Гіденс коротко свідомості: практичної свідомості відповідає рівень дорефлексивних компетенцій індивідів, а рівню дискурсивної свідомості – ті уявлення про їх цілі, мотиви та потреби, що набуваються та артикулюються внаслідок реалізації рефлексивної настанови.

Теорія структурації будується Е. Гіденсом на принципі "людини діючої". Ще в "Нових правилах соціологічного методу" Гіденс коротко свідомості: практичної свідомості відповідає рівень дорефлексивних компетенцій індивідів, а рівню дискурсивної свідомості – ті уявлення про їх цілі, мотиви та потреби, що набуваються та артикулюються внаслідок реалізації рефлексивної настанови.

Отже, соціальність конституюється через діяльність людей. Але цю діяльність слід розуміти саме як постійну практику. Соціальна дія або діяння – це не окремий акт, націлений на досягнення конкретної мети, а постійний процес участі у суспільному практиці. Такою позицією Е. Гіденс демонструє власний варіант релятивізації суб'єкт-об'єктного дуалізму, котрий у класичній соціологічній теорії проявився в протиставленні структури та дії. Англійський теоретик пропонує концепт "дуальності структури", що дозволяє розкрити означену проблему з точки зору процесуальності. Повсякденна практика соціального життя, за Е. Гіденсом, складається не з окремих актів дії, а з постійного діяння, котре об'єктивується не у закостенілі структури, а у постійний процес структурації. У межах даного підходу робиться наголос на тому, що суспільство завжди актуально твориться в просторі і часі через практики. В цьому положенні прослідковується чітка паралель із принципом теорії Н.Лумана, у відповідності до якого аутопоезис системи завжди здійснюється у актуальному часі, через регулярне приєднання нових і нових смислів в процесі комунікації. Як зазначає англійський соціолог, "соціальні дії людей є циклічними подібно до деяких самовідтворюваних природних явищ. Це значить, що вони не створюються соціальними акторами, а лише постійно відтворюються ними, при чому у ті ж самі способи, через які люди реалізують себе як актори" [Гидденс, 2005: с. 40]. Таким чином, він окреслює вихід із "пастки" волюнтаристського суб'єктивізму, притаманного класичним конструктивістським підходам.

Яким чином циклічні соціальні практики, в контексті теорії Е. Гіденса, співвідносяться із тим, що позначається поняттям процесу смислотворення? Для прояснення даного моменту Е. Гіденс звертається до таких понять, як рефлексивний моніторинг, раціоналізація, мотивація дії [Гидденс, 2005: с. 40]. Розрізнення цих трьох понять, на нашу думку, надає особливої цінності підходу Е. Гіденса. Дані поняття постулюють багаторівневу та багатомірну картину осмислення соціальними акторами власної діяльності. Актори, здійснюючи рефлексію стосовно своєї участі у соціальних практиках, у

більшості випадків не здатні комплексно врахувати всі вихідні умови своїх вчинків. Також актори не здатні передбачити усі можливі наслідки цих вчинків, що об'єктивно задається складністю та багатоманітністю соціального життя. Тому не доводиться вести мову про раціональне усвідомлення акторами якихось реальних причинно-наслідкових зв'язків. Але необхідність орієнтуватися у власній життєвій ситуації постійно примушує акторів вибудовувати моделі вихідних умов свого минулого та окреслювати проекти майбутнього, що, так чи інакше, завжди відбувається тільки у момент рефлексії в актуальному часі. Тут доцільно провести паралель із поняттям "редукції комплексності" Н. Лумана, яке відображає здатність системи враховувати впливи зовнішнього середовища лише частково, через постійне здійснення відповідного відбору, а також актуалізувати в комунікації нові смисли через селективну прив'язку до попередніх й віртуалізацію потенційних варіантів.

Рефлексивний моніторинг діяльності, за Е. Гіденсом, "є рутинною функцією" повсякденного життя та передбачає контроль не лише власної поведінки, але й дій оточуючих. Іншими словами, актори не тільки неперервно відслідковують плин власної діяльності та очікують аналогічної поведінки від інших. Вони також регулярно контролюють соціальні та фізичні фактори свого оточення". Е. Гіденс розуміє рефлексивний моніторинг як постійне виокремлення із неперервного потоку повсякденних практик окремих дій (своїх та чужих) та співвіднесення цих дій із уявленнями про їх причини та цілі. Такі уявлення задають для акторів базові орієнтири для розуміння власної діяльності та, у моделі Е. Гіденса, відповідають рівню дискурсивної свідомості.

Смислотворення на рівні практичної свідомості здійснюється через процес раціоналізації. "Ведучи мову про раціоналізацію діяння, ми маємо на увазі, що актори в усталеному порядку і, як правило, без надмірної суєти – підтримують цілісне "теоретичне уявлення" про мотиви власних дій. [...] наявність подібних уявлень не слід прирівнювати до дискурсивного перелічення причин конкретних поведінкових проявів, рівно як і до здатності визначати ці причини через умовиводи". Мається на увазі те, що досвідчені діячі завжди знають, що оточуючі їх актори зможуть пояснити більшість того, що вони звершують, і ця здатність є основним показником компетентності акторів в повсякденному житті. Звичайно, що типові для суспільства форми діяльності, як правило, не створюють необхідності спеціальних пояснень, але завжди передбачається, що всі знають, що їх діяльність має свій розумний порядок.

Е. Гіденс пропонує розглянути мотивацію дії як окремий процес. "На відміну від рефлексивного моніторингу і раціоналізації, мотивація не пов'язана прямо зі зв'язністю і послідовністю дій [...] мотиви слід вважати бажаннями чи потребами, що спонукають здійснювати їх" [Гидденс, 2005: с. 44-45]. Ця апеляція до фактору бажання виводить Е. Гіденса на проблему, котру підняв у свій час іще З.Фрід – співвідношення свідомої і несвідомої мотивації. На думку автора, мотиви звичайно не проявляють себе у діяльності безпосереднім чином і виходять на поверхню лише в тих ситуаціях, коли руйнується звичний плин подій, зокрема через обмовки, помилкові дії тощо. Соціолог говорить про те, що мотиви загалом віднаходять себе через загальні плани, програми, проекти, в межах яких "розігруються конкретні поведінкові сценарії" [Гидденс, 2005: с.45].

В концептуалізації проблематики смислу важливими є такі фундаментальні координати соціального життя, як простір та час. Е. Гіденс пише, що будь-які форми звернення діяльності "не слід трактувати просто як

подію, що має місце в просторі та часі. Суб'єкти діяльності регулярно включають просторові і часові характеристики взаємодій в процеси побудови смислових значень" [Гидденс, 2005: с. 75]. Просторово-часові аспекти соціальної діяльності Е. Гідденс досліджує, насамперед, в контексті проблеми одночасної тілесної присутності (або відсутності) діючих індивідів, включених у конкретну практику. "Способи буденної взаємодії між людьми, що знаходяться в безпосередній фізичній присутності один одного, прямо опосередковані сенсорними властивостями тіла та безумовно відрізняються від соціальних зв'язків і форм соціальної взаємодії з тими, хто в даний момент відсутній в просторі або в часі" [Гидденс, 2005: с. 21]. Смысловое обрамление взаимодействия есть тесно пов'язаним із можливістю читування значень міміки, жестів, а також необхідністю рефлексивного контролю рухів власного тіла (тут Е.Гідденс багато в чому посиляється на І. Гофмана). Така форма дає змогу найбільш насичено фіксувати базові сенсорні параметри взаємодії. Разом з тим, якщо розглянути цю проблематику з точки зору здійснення акторами рефлексивного моніторингу як суб'єктивної спроби пов'язати актуальну дію із її ймовірними причинами і наслідками, то можна виявити таку закономірність (на що вказує сам Е. Гідденс): чим більше причини та наслідки дії віддаляються в часі та просторі, тим складніше вони піддаються осмисленому передбаченню. Це продиктовано самою специфікою соціального життя, котре не підкорюється жорстким причинно-наслідковим зв'язкам, а є результатом регулярної селекції рішень, що приймаються акторами.

Загалом, темпорально-просторове позиціонування індивідів розглядається Е. Гідденсом на багатьох рівнях: "Будь-який індивід позиціонується одночасно щодо потоку повсякденності; перебігу власного життя (іншими словами, тривалості власного існування), а також щодо протяжності "інституціонального часу", "над-індивідуальної" структури соціальних утворень. У кінцевому рахунку кожна людина різним чином позиціонується в рамках соціальних взаємин, породжуваних специфічними соціальними ідентичностями; тут мова йде головним чином про поняття соціальної ролі" [Гидденс, 2005: с. 21-22]. Таким чином, проблема часово-просторової організації соціальних практик вводить дослідження процесів смислотворення у нові важливі контексти, що надає напрацюванням Е. Гідденса особливої значимості.

Отже, теорія структуризації демонструє оригінальну модель осягнення проблематики смислотворення, будучи однією із вдалих спроб пізнавального подолання дуа-

лізму між суб'єктом і об'єктом у новому теоретичному синтезі. Намагання критично перетлумачити та поєднати положення різних соціологічних концепцій на сьогодні задає основні вектори для подальшого розвитку теоретичної соціології та створює мотиви для пошуку нових методологічних рішень. Попри суттєву розбіжність між підходами Н. Лумана та Е. Гідденса, ми бачимо, що обом науковцям вдалося у свій специфічний спосіб вирішити ряд схожих проблем. Тому, відмічені в цій статті наближення між двома підходами у їх розумінні процесів конструювання та відтворення соціальності через сенси, не слід зводити до простої інтелектуальної спекуляції, це сутнісні питання сучасної соціологічної теорії. Робота із темпоральною перспективою, перехід від субстанціоналістської інертності до процесуальних моделей соціуму, подолання протиставлення між структурним та агентним проявами суспільства – ці рішення окреслюють нові горизонти перед соціологією та задають нові зразки для подальшого теоретичного розвитку.

Наук. керівник доц. Соболевська М.О.

Список використаних джерел

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман. – М.: Медиум, 1995 – 323 с.
2. Гидденс Э. Новые правила социологического метода / Энтони Гидденс; [пер. с англ. С. П. Баньковской]. – М.: Книжный дом "Университет", 2002. – 424 с. – (Теоретическая социология: Антология: В 2 ч.; ч. 2).
3. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс – М.: Академический проект, 2005.
4. Даниленко О.А. Идеи Никласа Лумана в контексте проблем современной конфликтологии / Даниленко Оксана Акимовна. – Харків, 2009. с. 32 – 38 – (Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи; №23.) (Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; №844).
5. Йоас Х. Социальная теория: двадцать вводных лекций / Ханс Йоас, Вольфганг Кнёбль. – СПб.: Алетейя, 2011. – 844 с.
6. Луман Н. Понятие общества // Никлас Луман. – СПб.: Петрополис, 1994. – с. 25–42. – (Проблемы теоретической социологии).
7. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Никлас Луман; [пер. с нем. И. Д. Газиева]. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
8. Луман Н. "Что происходит?" и "что за этим кроется?". Две социологии и теория общества / Никлас Луман; [пер. с нем. А. Ф. Филиппова] – М.: Книжный дом "Университет", 2002. – 424 с. – (Теоретическая социология: Антология: В 2 ч.; ч. 2).
9. Луман Н. Что такое коммуникация? / Никлас Луман; [пер. с нем. Д. В. Озирченко] – М., 1995. – № 3. – С. 114 – 125. (Социологический журнал; № 3).
10. Соболевська М. О. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії у сучасній соціології: Навчальний посібник / Марина Олександрівна Соболевська. – Київ: Дух і Літера, 2010. – 164 с.
11. Giddens A. New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies / Anthony Giddens. – Stanford University Press, 1993.

Надійшла до редколегії 04 . 0 2 . 13

**ПРОБЛЕМАТИКА СМЫСЛА И СМЫСЛООБРАЗОВАНИЯ
В КОНТЕКСТЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ НИКЛАСА ЛУМАНА И ЭНТОНИ ГИДЕНСА**

В статье рассматривается опыт социологического изучения проблематики смысла и смыслообразования с точки зрения теории социальных систем Никласа Лумана и теории структуризации Энтони Гидденса. Автор проблематизирует варианты концептуализации данной тематики в классической социологии, формулирует основные положения обоих предложенных подходов к освоению проблематики смыслообразования и описывает базовые расхождения и параллели между ними.

Ключевые слова: смысл, смыслообразование, теория социальных систем.

A. Dejneka, master student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

**PROBLEMS OF SENSE AND SENSE-CREATING
IN THE CONTEXT OF SOCIOLOGICAL THEORIES BY NIKLAS LUHMAN AND ANTHONY GIDDENS**

Article describes sociological experience in studying of problematic of sense and sense-creating in view of Niklas Luhman's and Anthony Giddens' theories. Author problematizes varieties of conceptualization of this problem in classical sociology, formulates fundamentals of both viewed approaches to sense-creating problematic and delineates basic differences and parallels between them.

Key words: sense, sense-creating, social systems theory.